

ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕТАФОРИ

Валерія ЖОВТЯНСЬКА

Copyright © 2009

Сутнісний зміст. Стаття присвячена дослідженню механізмів розуміння і створення метафори. Вихідним положенням теоретичного аналізу є погляд на **значення слова** як на суб'єктивний процес репрезентації дійсності. З методологічного погляду, це вказує на те, що за значенням перебуває суб'єктивний спосіб виділення предметної сфери, пов'язаної з даним словом – його **смысл**. Трансляція смислу з одного об'єкта на інший постає основним психологічним механізмом функціонування метафоричних зворотів. При цьому поєднуються не різні денотати, а суб'єктивний досвід взаємодії з ними. Будучи змістовно спрямованою не лише на об'єктивний, а й на суб'єктивний світ, метафорична репрезентація випадає із лінійного протиставлення суб'єкта і об'єкта, що вимагає розширити тлумачення взаємовідносин соціального індивіда з реальністю за межі позитивістських та функціоналістських парадигм.

Ключові слова: *метафора, розуміння, репрезентація, значення, смысл, суб'єктивний досвід.*

Актуальність дослідження. Метафора споконвіку вабить дослідників людського духу, адже є одним з елементів поетичного бачення світу, що трансформує буденну реальність, відкриваючи для неї нові виміри. Будучи причетною до естетичних категорій, вона постає “важким предметом” для психологічного й узагалі для науково-логічного аналізу. Водночас, якщо психологія має амбіції досліджувати людський дух у його сутнісних проявах, то вона не може залишати поза своєю увагою і ці категорії. До того ж є підстави вважати, що саме психологія спроможна відкрити у метафорі ті сутнісно важливі аспекти, повз які пройшли філософи і лінгвісти, котрі приділяли цьому феномену, мабуть, найбільше уваги серед інших дослідників. Особливої актуальності дослідження метафори набуває в контексті широко обговорюваного повороту до *гуманістичної парадигми* у психології.

Отже, метафора – одна з традиційних і вічних проблем гуманітарного пізнання, а її філософсько-наукове осмислення починається, принаймні, з Аристотеля. Саме він дає тлумачення метафори, на яке посилається більшість авторів аж до теперішнього часу. Йдеться про перенесення назви з одного об'єкта на інший, в основі якого наявна здатність помічати у предметах спільне [1]. Хоча наразі дослідники пропонують й інші версії тлумачення метафори, апеляція до уподібнення залишається досить популярною. Зокрема, класичними стали дослідження Р. Якобсона, котрий пов'язує два тропа, або дві фігури мовлення – *метафору і метонімію* з, відповідно, асоціаціями за подібністю та асоціаціями за суміжністю, а також двома аспектами функціонування мовного знака – парадигматичним та синтагматичним [18]. Парадигматичний аспект передбачає можливість заміни одного знака на інший у межах мовної системи, синтагматичний – відповідає за ув'язку знака із деяким контекстом, що уможливорює формування мовленнєвого повідомлення.

Формулювання проблеми в контексті класичних підходів. Погляд на метафору як на вираження схожості між двома об'єктами перебуває в основі її тлумачення як прихованого порівняння. Мається на увазі, що зміст висловів “її очі – це зорі” і “її очі як зорі” є тотожним, і в обох випадках йдеться про артикульоване уподібнення двох об'єктів. Але навіть якщо й об'єднати метафору з іншою фігурою мовлення – порівнянням, то навряд чи це буде достатнім для прояснення сутності як першої, так і другого. Зрештою, подібним є все до всього, і що завгодно з чим завгодно можна порівнювати. Тоді що саме робить порівняння і метафору поетичними зворотами, що надає їм казкової можливості змінювати погляд на речі?

Такий дослідник метафори, як А. Річардс зауважує, що для утворення метафори важливим є не те, що дві речі виявляються пов'яза-

ними, а те, як саме вони пов'язані. І в цьому випадку відмінності між цими речами не менш важливі, ніж їхня подібність [12]. Саме неочікувані поєднання роблять метафори “свіжими”.

Справді, метафора – це не просто поєднання чи порівняння об'єктів. Зрештою, і наукова діяльність передбачає постійне віднайдіння спільного та проведення аналогій. Сутнісно метафора є неможливе порівняння. І саме в цьому – уможливлювати неможливе – криється її головна онтологічна загадка. Тому більш коректним, аніж ті класичні визначення, що апелюють до схожості та порівняння, можна вважати, наприклад, наступне: “Метафора – це таке семантичне перетворення, при якому образ, що сформований відносно одного класу об'єктів, застосовується до іншого класу, або до іншого представника класу” [17].

Водночас важливою рисою метафори є здатність перетинати межі семантично закріплених категорій, чим вона явно відрізняється від тих же науково встановлених аналогій чи об'єднань. До останніх залучаються суттєві, регулярні зв'язки між об'єктами, на основі яких здійснюється категоризація світу. “Наука – це класифікація”, – говорив К. Лінней. Метафора з легкістю руйнує встановлені класифікації і... теж знаходить у предметах суттєве. Як же це відбувається?

Аналіз основних підходів до проблеми метафори. Чи не найбільш розробленим напрямком, що тлумачить механізм метафоричного перетворення, є теорія констатації спільних властивостей. Йдеться про те, що метафора опосередковано вказує на деякі неочевидні до того характеристики одного об'єкта шляхом зіставлення з іншим. Цієї думки дотримувався, наприклад, Ортега-і-Гассет, який вважав, що в основі такого виділення і зіставлення спільних ознак знаходиться розумове абстрагування [9].

Але метафора, як зазначалося, зіставляє неспівставне і порівнює непорівнюване. Для того щоб це пояснити, теорія спільних властивостей пропонує змістити дослідницькі акценти із процесів розуміння об'єктів на процеси розуміння слів. При цьому задіюється семантичний погляд на значення слова як на набір ознак (предикатів). Нарешті, робиться важливе припущення про те, що існують так звані основні, “характерні” ознаки і маргінальні, “нехарактерні” ознаки слова. Останні відповідають фоновому значенню слова – конотації,

і надають змогу порівнювати об'єкти, які є непорівнянними у прямому розумінні [3]. Базуючись на таких припущеннях, Е. Ортоні пропонує наступну логіку розведення прямих і метафоричних зворотів. Нехай ми маємо метафору або порівняння типу “А схоже на В”. Тоді “якщо характерні предикати В є також характерними предикатами А, то порівняння буквально, а референти його членів будуть описані як “насправді” подібні. Якщо деякий характерний предикат В являє собою менш характерний предикат А, в той час коли існують характерні предикати В, які взагалі до А не можуть бути застосовувані, то наявне уподібнення, себто метафора. Якщо ж узагалі ніякі характерні предикати В неприйнятні для А, то порівняння або не інтерпретоване, або є беззмістовним...” [10, с. 228].

Але що це власне таке – “характерні” і “нехарактерні” ознаки? Звідки беруться останні? М. Блек, розвиваючи інтеракціоністську теорію, вважає, що тут йдеться просто про загальноприйнятну систему асоціацій до певного значення. Наприклад, називаючи людину вовком, у свідомості слухача актуалізується набір епітетів, який у нашому суспільстві традиційно застосовується до вовків. При цьому “ті притаманні людині риси, про які без усілякого перебільшення можна говорити “вовчою мовою”, одразу опиняться важливими, а інші – відійдуть на задній план” [4, с. 165]. Метафора, таким чином, спроможна організувати суб'єктивне сприйняття об'єкта. Вочевидь погляди Блека зміщують фокус дослідження метафори на сферу суспільної практики. Значення слова при цьому розглядається з позицій традиції його використання у певному довікеллі. Ця теорія вимагає вже не суто лінгвістичного чи семантичного, а соціально-психологічного погляду на функціонування тропів.

Використання психологічних закономірностей для прояснення механізму функціонування метафори, хоча і в руслі зовсім іншої парадигми, містять напрацювання О.Ю. Артем'євої [2]. Авторка розглядає його в контексті феномена міжмодального перенесення. У найпростішому чи, радше, найвідомішому вигляді цей феномен виявляє себе як синестезія – здатність суб'єктивно переводити відчуття з однієї модальності в іншу. Але особливо цікавим він постає у ракурсі психосемантичних досліджень. Адже в класичному семантичному просторі ІРА* (оцінка, сила, активність) можуть бути розміщені і

* ІРА – англійська аббревіатура назви факторів, отриманих Ч. Осгудом у класичному семантичному диференціалі.

порівняні об'єкти з різних предметних галузей чи сфер. Це можливо завдяки тому, що вісі цього простору є водночас амодальними ознаками. Їх зазвичай розглядають як емоційно-оцінні (або конотативні) характеристики, оскільки вони визначають не специфіку об'єктів як таких, а специфіку суб'єктивного бачення цих об'єктів. Більшість дослідників вважає, що та ж синестезія стає можливою саме тому, що в суб'єктивному відображенні існує рівень універсальних амодальних оцінок, на який може бути спроектований будь-який стимул. Це значить, що для об'єкта з певної предметної ділянки може бути підібраний такий об'єкт з іншої, який у просторі ІРА буде мати такі самі оцінки. Цей механізм наочно виявляється у дитячій грі в асоціації. Її суть така: ведучий загадує якийсь об'єкт, зазвичай із задалегідь відомого класу. Інші намагаються відгадати "хто" або "що це", змушуючи ведучого знайти аналог загаданого у різних категоріях. Наприклад: "якщо це квітка, то це ...", а ведучий тоді має назвати конкретну квітку, яка нагадує йому задуманий об'єкт. Ця гра, власне, й демонструє функціонування метафори у своєму найпростішому – "дитячому" – вигляді: на основі називання однієї речі вгадується інша.

Тому видається цілком слушною думка О. Артем'євої про те, що в основі мовної метафори знаходиться механізм міжмодального перенесення, під яким розуміється процес відтворення образу об'єкта в іншій предметній сфері на основі "спільного знаменника" у просторі емоційно-оцінних характеристик (цей простір може бути представлений більш широко, ніж традиційний ІРА). Вона навіть так і називає ці шкали – "метафоричні" [2].

Слово "метафора" з грецької означає "перенесення". В класичному, аристотелівському розумінні йдеться про перенесення імені з одного об'єкта на інший. Але важливо пам'ятати, що якраз перейменування в метафорі, принаймні початково, і не відбувається. Якщо перенесена з одного на другий об'єкт назва стає законним іменем останнього, то це говорить лише про те, що ця назва отримує нове значення. Метафора ж залишає ім'я за старим об'єктом, хоча й активно користується ним, причому робить це всупереч усяким законам. Якщо сутність метафори полягає не у формальній експропріації імені, то вочевидь це справа в тому значенні, за яким закріплене первинне ім'я. Але тут знову виникає протиріччя: якраз на рівні значень метафора і

виступає абсурдною операцією, – називаючи людину вовком, ми, звісно, не маємо на увазі, що вона і є вовк у прямому розумінні. Тут і напрошується версія про те, що в метафоричному звороті переноситься не значення об'єкта, а якісь його аспекти, наприклад "нехарактерні" ознаки. Мовою психосемантики це означатиме, що переносяться не денотативні – специфічні, а конотативні – неспецифічні, емоційно-оцінні характеристики. Іншими словами, ці конотативні характеристики можуть бути спроектовані на будь-яке денотативне поле і здатні постати в новому образі.

Запропонований О. Артем'євою погляд на метафору як на міжмодальне перенесення приваблює тим, що долучає до пояснення її механізму поняття емоційно-оцінних характеристик об'єкта, пов'язаних із суб'єктивним ставленням до нього. Адже в більшості класичних теорій метафори аспект емоційного переживання залишається немов за кадром, а на перший план виходять тлумачення когнітивістської спрямованості. Але ж поетична метафора несе не стільки пізнавальне, скільки емоційно насичене навантаження. Принаймні, вона формує не тільки нові погляди, а й нові враження.

Водночас цей підхід не позбавлений тих вад, які взагалі притаманні теоріям спільних властивостей. У їх основі лежить припущення, що існують якісь характеристики, що є спільними для тих двох об'єктів, між якими здійснюється явне чи неявне порівняння. Сприймаючи метафору, її інтерпретатор переносить ці характеристики з образу добре відомого об'єкта на образ менш відомого.

Втім є підстави сумніватися, що такі спільні параметри завжди можуть бути точно й однозначно вказані. Розглянемо ту ж метафору "ця людина – вовк". До неспецифічних характеристик поняття "вовк" можна залучити цілий набір прикметників: "злий", "страшний", "поганий", "сильний", "великий" тощо. Тож за якими з них здійснюється порівняння? Але є і такі випадки, коли намагання виявити конкретний і "правильний" набір характеристик, між якими нібито здійснюється порівняння двох зіставлених у метафорі об'єктів, є взагалі наївними. Такий різновид метафори Ф. Уїлрайт називає *діафорою* й умовно протиставляє її традиційній аристотелівській метафорі-порівнянню – *епіфорі* [15]. На відміну від останньої діафора утворюється шляхом простого зіставлення двох значень, щось спільне між якими шукати якщо й немарно, то, принаймні, малопродуктивно. Якщо ж не

спиратися на англомовний матеріал, який наводить Уїлрайт, то численні приклади діяфори можна відшукати, наприклад, серед поетичних експериментів футуристів срібного віку. Їх чимало також серед сучасних зразків пісенної творчості. Але, зрештою, будь-яка поезія залишає за собою право на ірраціональність, їй явно нудить однозначність тлумачень. Повністю роз'яснити літературну метафору чи порівняння – означає перетворити їх на *теорему*. Водночас неправомірно було б говорити, що метафора геть позбавлена пропозиційного змісту. Тут можна лише згадати про її роль у пізнанні та науці, зокрема, це тема, яку неодноразово піднімали дослідники [9; 14].

Дослідження механізму функціонування метафори. Яким же чином постає метафора? Вона це робить так, щоб дати отримувачу *можливість* зрозуміти дещо. Як зауважує Уїлрайт, “будь-яка гарна метафора залишає за адресатом право тлумачити її на його власний розсуд” [15, с. 97]. Отже, це радше шлях до розуміння змісту, а не його вмістилище. Тому вона позбавлена як визначеності вказівки, так і визначеності змісту. Тут виникає запитання: “Навіщо йти хиткими містками метафоричного звороту, якщо можна говорити прямо, оминаючи пастки неоднозначного трактування?”

Найпростіша відповідь міститься у роботах багатьох дослідників метафори і може бути сформульованою приблизно так. Метафора уможливує перехід від розуміння більш відомих, або менш складних явищ, до розуміння явищ більш складних і менш відомих, використовуючи аналогію. Іншими словами, потреба у метафорі виникає тоді, коли нам не вистачає досвіду і знань, щоб говорити “прямо”.

Але така відповідь є неповною. Вона містить неявне припущення про те, що будь-який стан речей *принципово* може бути безпосередньо (“прямо”) описаний словами, тобто між реальністю (у найширшому розумінні) і множиною значень теоретично може бути задана взаємно однозначна відповідність. Тут можна процитувати вже згаданого Уїлрайта, котрий наголошував, що “дійсність є текучою та більш-менш парадоксальною, і сталеві сіті не кращий засіб черпати з неї” [15, с. 108]. Множина значень, закріплена в мові, може вичерпати лише те, що наявне у соціальному досвіді. Вона співвідноситься лише з тією реальністю, яка пройшла відбір суспільних сертифікацій та узагальнень. Але поза межами цих домовленостей, а відтак й умовностей, дійсність сутнісно не може бути описана вербальними зна-

ченнями. І навіть якщо постійно розширювати царину соціального досвіду, то це не значить, що за межами значень не залишається невимовного, хоча б тому, що вербальна мережа є дискретною, а дійсність – ні.

Метафора репрезентує той тонкий досвід, що вислизає крізь сіті. Справді, її перевага навіть не в тому, що вона здатна в особі промовця допомогти перейти від розуміння явищ простих до більш складних, а в тому, що спроможна примусити і відомий “простий” предмет зрозуміти інакше. Д. Девідсон про це говорить дуже влучно: “... “Бачити як” не дорівнює “бачити що”. Метафора, уможливаючи деяке буквальне твердження, примушує нас побачити один об'єкт ніби у світлі іншого, що й стимулює прозріння. Оскільки здебільшого чи напевне воно не зводиться до пізнання деякої істини або факту, то наші спроби буквально описати зміст метафори просто приречені на провал” [6, с. 191–192].

Таким чином, метафора як явище дозволяє досліднику розширити смислопростір тлумачення відносин “індивід – реальність”, вийти за концептуальний формат когнітивістських чи функціоналістських парадигм. І якщо вище вказувалося, що вона відкриває її отримувачу можливість для нового розуміння, то тепер слід зауважити, що термін “розуміння” тут вживається в найширшому сенсі, виходячи за межі суто раціонального пізнання. Воно взагалі випадає з лінійного протиставлення “суб'єкт – об'єкт” і набуває конотацій “осягнення” чи “прозріння”. Метафора – це передусім не нова кількість інформації, а нова якість бачення. Тому вона змістовно спрямована не лише на об'єктивний, а й на суб'єктивний світ. Вона формує певний модус сприйняття реальності, а відтак має безпосереднє відношення до внутрішнього життя людини. Інакше кажучи, тією ж мірою, якою правомірно говорити, що метафора формує образ об'єкта, правомірно також стверджувати, що вона породжує суб'єктивні переживання.

Ця ж дуальність відображення і почуття взагалі є характерною для мистецтва. Формуючи образ, воно водночас створює інструмент для складного внутрішнього зворушення того, хто його сприймає. Про що першочергово хоче сказати поет, коли вводить поетичне порівняння чи метафору – про порівнювальний об'єкт чи про свої переживання? І чи можна, сприймаючи художній твір, відокремити одне від іншого, відділити зміст від враження? Адже художній прийом і є в кінцевому пуд-

сумку тим, що через себе гармонізує зовнішнє і внутрішнє, а згармонізувавши, досягає змінення змісту внутрішнього. Хоча художній образ як естетичний феномен є, з одного боку, самоцінним, з іншого – діє як засіб досягнення катарсису. Причому силу мистецтва зазвичай пов'язують саме з перетворювальними властивостями переживань, ним викликаних. У цьому аспекті метафора як поетичний прийом може бути розглянута і як засіб створення певного переживання чи враження. Якщо ж перенести акценти на репрезентаційні можливості метафоричного звороту, то тоді його слушно розглядати як суто пізнавальний прийом.

Як було згадано вище, пізнавальні потенції метафори, на відміну від її функції креатури переживання, не були оминуті увагою науковців. Серед тих же, хто розглядав саме почуттєвий аспект цієї діади можна назвати П. Рікьора. Хоча сам французький дослідник послуговувався терміном “відчуття”, все ж розглядав його в “емоційному сенсі слова” [11, с. 430] і вважав, що в метафорі воно виконує три функції: по-перше, відчуття уможливають особливе привласнення об'єктів нашої думки; по-друге, супроводжують і доповнюють образний ряд мистецького твору, формуючи його настрої; по-третє, виконують функцію призупинення так званих тілесних емоцій; скажімо, “коли ми читаємо, то не відчуваємо буквально переляку чи гніву” [11, с. 431–432], що пов'язується Рікьором з так званою подвійною референцією художнього твору – його події є і реальними, і нереальними водночас.

Відтак відчуття у витлумаченні П. Рікьора ніби є, а ніби і не є емоційними переживаннями, і, більше того, навіть їх певним чином нейтралізують. Мені видається, що для опису складних колізій почуттєвого аспекту метафори і, зокрема, його взаємовідносин із репрезентаційним її ракурсом найбільш адекватним буде *поняття смислу*. Цей термін тут розглядається в контексті класичної для пострадянської психології традиції, закладеної Л.С. Виготським та О.М. Леонтєвим. Нагадаємо, що перший послуговується ним під час аналізу психології мовленнєвого мислення. Смысл як категорія розглядалася ним у взаємозв'язку із *категорією значення*, яке є осередком і засобом мовленнєвої діяльності, одиницею спілкування та узагальнення [5]. Фундатор культурно-історичної психології розумів, що, не зважаючи на важливість словесного опосередкування для утворення когнітивних узагальнень, сама думка не зводиться до вербального виразу і ніколи не

вичерпується ним. До того ж закони її формування відрізняються від законів мовленнєвої діяльності. Розуміння засадниче є симультанним і синтетичним, розгортається від цілого до частини. Те, що в думці було дано злитним, у мовленні розгортається послідовно, сукцесивно, причому від частини до цілого [5]. Для того щоби розкрити цей суб'єктивний аспект мислення, що не зводиться до словесного значення, хоча й опосередкований ним, Л.С. Виготський і вводить у науковий обіг поняття смислу. Розвиваючи підхід останнього, О.М. Леонтєв також аналізує смисл як суб'єктивну складову значення. Але суб'єктивність розглядається ним не як процесуальний аспект розуміння, а як зіставлюваність значення з актуальними мотивами, тобто виявляється його наповненість пристрасним баченням [8].

Між указаними підходами до розуміння смислу немає абсолютних протиріч. Адже в обох випадках йдеться про суб'єктивні аспекти знакової репрезентації. Але в одному випадку ця суб'єктивність розглядається як психічний процес, а в іншому – у зв'язку з пристрасним ставленням особи до дійсності. Але ці обидва аспекти є характеристиками живої психічної реальності. Важливо, що вони фіксують біаспектність знаково-опосередкованих відображень дійсності, що значущі для нас з позиції дослідження природи метафори. Це, по-перше, суб'єктивний аспект розуміння, що, з одного боку, пов'язаний зі значенням слова, а з іншого – ширший за нього, і це, по-друге, зв'язок знаково-опосередкованих відображень із пристрасно-емоційним ставленням.

Перший із цих аспектів фіксує погляд на смисл як на процес розуміння слова на противагу значенню як об'єктивованого результату цього процесу. Звісно, будь-яка репрезентація є і процесом, і результатом відображення, їх розрізнення правомірне лише у площині гнозиса, а не онтології. Просто даний підхід допомагає зліквідувати ілюзію фіксованого значення слова, що існує поза психічним відображенням, і тим самим відкриває можливості для розкриття внутрішньої логіки метафори. Справді, відсутність жорсткого поєднання процесу розуміння і фіксованого значення означає, що можна використовувати і переносити на інший об'єкт деякі аспекти цього розуміння. Розглянемо цю тезу докладніше.

Коли говоримо, що “чиїсь очі – це зорі”, нам зазвичай неважко реконструювати смисл сказаного, незважаючи на те, що на рівні словесних значень цей вираз сприймається як

абсурдний. Просто коли в даному контексті оперуємо поняттям “зорі”, то спроможні виділити в ньому не лише відсилання до конкретного денотату, а ще щось, що залежне від суб’єктивного досвіду, долученого до даного поняття. Як зазначав Г. Фреге, значення – це спосіб указування на даний предмет [16]. Іншими словами, воно фіксує не об’єкт як реальність, а радше операційний момент її виокремлення. Це й означає, що за значенням слова стоїть суб’єктивний метод виділення предметної ділянки, співмірної з даним словом, – його смисл. А якщо цей метод внутрішньо жорстко не пов’язаний з денотатом, то він може бути застосований до іншого об’єкта, що і має місце в метафоричному звороті. У вищенаведеному прикладі ми переносимо на об’єкт “очі” ту внутрішню реальність, яка актуалізована в нашому досвіді, коли реконструюємо значення слова “зорі”.

Якщо спосіб виділення предметної ділянки чи сфери розглядати в межах когнітивістської традиції – як набір розрізнявальних ознак, за яким визначається певний клас об’єктів, то вийде, що саме ці ознаки, чи принаймні деякі з них, можуть бути перенесені на інший денотат. Тут має місце поворот до теорії метафори у термінах спільних властивостей: деякі характеристики одного об’єкта транслюються на інший.

З практики відомо, що якщо деякий об’єкт підлягає вільному опису, то серед тих ознак, які йому присвоюватимуться, майже обов’язково будуть як специфічні, так і неспецифічні характеристики. Зведення цього набору ознак до взаємно некорельованих, тобто незалежних, параметрів і приводить до появи простору ІРА, про який йшлося вище. Це вказує на те, що суб’єктивна реальність, або суб’єктивний досвід, на основі якого виділяється певне значення, не зводиться до суто раціональних критеріїв. Він є значно ширшим й охоплює, зокрема, емоційно-оцінні характеристики. Тут доречно повернутися до *теорії міжмодального перенесення* О. Артем’євої, але лиш зробивши одне суттєве зауваження, а саме: в метафоричному перенесенні з образу одного об’єкта на інший транслюються, взагалі кажучи, не дискретні характеристики, а синтетичні смисли. Теоретично смисловий зміст в окремих випадках може бути зведений до конкретної ознаки чи конкретного параметра, але оскільки він причетний до почуттєвої тканини простору емоційних оцінок, то його звуження до раціоналізованого параметра майже завжди буде умовністю.

У такий спосіб виходимо на другий сутнісний аспект визначення поняття “смисл” – на присутність у знаково-опосередкованих презентаціях дійсності пристрасно-емоційного ставлення, про що йшлося в концепції О.М. Леонтьєва. Введення саме цього поняття у царину теоретичної психології дозволяє вирішити дилему П. Рікьора про ті “відчуття”, які ніби діють як емоційні переживання, а ніби і заперечують їх. Адже смисл не тотожний емоції. Як говорить сам О.М. Леонтьєв, вихідно, тобто на більш ранніх етапах розвитку психічного, ніж людська свідомість, вони не є розділеними, оскільки обидва пов’язані із характеристикою “предмета потреби” – мотива. Але надалі, в ході розвитку людської діяльності, відбувається роздвоєння функцій мотиву. Деякі з них починають набувати смислотворювального призначення і стають особистісно вагомими. Інші ж, так звані “мотиви-стимули”, інтегровані з гострими емоційними переживаннями, проте є лише ситуативно важливими [8]. Отож, за О.М. Леонтьєвим, відокремлення смислів від емоцій пов’язане із концептуальним розведенням особистісно значущих та ситуативних предметів потреб (мотивів).

Треба сказати, що емоційні переживання, які відкриваються завдяки метафорі, як і емоції, пов’язані з переживанням художнього твору взагалі, є специфічними в тому плані, що вони викликані умовним психічним образом, або, ширше, умовною реальністю (те, на чому наголошував П. Рікьор). Це не робить їх менш “емоційними” чи “почуттєвими”. Буде вірнішим сказати, що вони перебувають у різних площинах функціонування з актуальними потребами читача чи слухача, адже загалом походять не з його життя. Переживання художнього твору не суголосьне з жодним прагматичним інтересом за визначенням. Емоція тут – не мітка задоволення потреб, вона постає як деяка самоцінність. Імовірно, терміни “переживання”, “хвилювання” або “почуття” для даного випадку будуть більш адекватними. А що стосується конкретно метафори, то саме задіяння терміна “переживання” видається найбільш точним, оскільки в ньому міститься апеляція до певного суб’єктивного досвіду – того, що відбулося у житті індивіда і не залишило його байдужим.

Є підстави вважати, що *апеляція до суб’єктивного досвіду* – наріжний камінь функціонування метафори. Саме вона спроможна надати отримувачу можливість зрозуміти певний

контент. Якщо більш конкретно – метафора являє собою апеляцію до суб'єктивного досвіду взаємодії з тим об'єктом, порівняння з яким у прямому сенсі видається абсурдним. Так, якщо звузити ракурс бачення до когнітивістської проблематики і в метафорі вбачати специфічний засіб пізнання, це означатиме, що вона допомагає у розумінні явищ складних і маловідомих шляхом долучення досвіду до взаємодії з іншим предметом, певні властивості якого вже добре відомі. Це є найбільш очевидний і найкраще описаний варіант роботи метафори.

Проте більш цікавим видається той, де метафора актуалізує досвід взаємодії з об'єктом, про який узагалі важко сказати, що він чимось схожий на об'єкт, про який говориться – *випадок діафори*. Але відтворення переживань, пов'язаних з таким об'єктом, дуже чітко вказує на аспекти сприйняття того об'єкта, про який безпосередньо мовиться. Тоді цей останній перестає бути просто абстрактним предметом, з ним набуває зв'язку конкретний особистісний досвід. Об'єкт стає задіяним до інших контекстів, а відтак змінюється і його розуміння. Але особливо важливим є те, що для сприймаючого починає відкриватися внутрішній світ і відчуття того, хто звертається до метафори, тобто йдеться про той суб'єктивний погляд на речі, який не транслюється буквальним виразом.

В обох випадках метафора дає змогу зрозуміти саме ракурс сприйняття об'єкта – те, про що говорилося вище: бачити “як”, а не бачити “що”. Чи ми проектуємо з однієї на іншу річ якісь примітні риси, чи суто суб'єктивні враження, йдеться про очевидне: у ситуації взаємодії з реальністю акценти переносяться з результату відображення (сприйняття, репрезентації) на процес відображення. Отож, поєднуємо не два об'єкти (які принципово не є поєднувані), а досвід взаємодії з ними. Загалом у процесі формування, а також розуміння метафори акценти зміщені з об'єктної на психічну реальність. Логіка метафори – це апеляція до суб'єктивної правди, а не об'єктивної істини. Оскільки події розгортаються у внутрішньому просторі, метафорична репрезентація здебільшого здійснюється від відтворення інтимних переживань до вказування на конкретні об'єктні характеристики. Коливання від внутрішнього до зовнішнього тут пов'язані із нерозривністю у психічному житті переживання і відображення. Ці два його полюси виявилися під час обговорення змісту концепту “смысл”: мисленневий смысл у розумінні

Л.С. Виготського відповідає аспекту відображення, особистісний смысл, за О.М. Леонтьєвим, охоплює аспект переживання. Але щодо останнього варіанту визначення даного концепту треба зробити уточнення. З погляду Олексія Миколайовича, у смислі міститься зв'язок значення із мотивами, тобто з упередженими потребами. Однак переживання, пов'язані із метафоричною репрезентацією, сутнісно далекі від актуальних потреб, а тому саме у цій “безпристрасній пристрасності” закладена їхня специфіка.

Долучення емоційно насиченого чи взагалі особистісно значущого досвіду до репрезентації певного об'єкта означає також нову якість сприйняття цього останнього. Адже метафора виникає там, де відбувається вербальна комунікація. Значення слова – це передусім категоризація дійсності, причому категоризація усталена. Назвати об'єкт – значить задіяти його до певної категорії. Тому оперування значенням – завжди опосередковане сприйняття реальності, і будь-яка вербальна репрезентація вже містить у собі певний рівень абстрагування. Але метафора дозволяє залучити до сприйняття об'єкта конкретику ситуації, пов'язану з безпосередністю чуттєвого сприйняття (“вона зроблена з льоду”, “він шукає п'ятий кут” – приклади з повсякдення). Тут не просто порівнюється щось складне із чимось простим, радше зіставляється щось невідоме (принаймні в деяких аспектах) із відчутним і почуттєвим. Об'єкт перестає бути суто абстрактним, його задіяно до особистісної історії. Можливо, це сумнівна перевага наукового погляду, але як спосіб відкриття нових аспектів взаємодії зі світом вона є дуже цінною як для мистецтва, так і для щоденного життя. Недарма саме ці дві сфери – невтомні постачальники метафор в історії людства.

Категоризація об'єкта – це завжди його бачення під певним кутом, адже він входить до класу за певними ознаками чи критеріями. Якщо об'єкт класифіковано певним чином, то специфічний ракурс його сприйняття вже задано. Заданими є також шляхи взаємодії з ним (“це стілець – на ньому сидять”). До певної міри кожен із нас взаємодіє не з об'єктом самим-по-собі, а з об'єктом-у-категорії, тобто із значенням. Водночас метафора – руйнівник класифікацій, тому що навіртає до неопосередкованого сприйняття реальності, примушує суб'єкта взаємодіяти з об'єктом, а не із власними абстракціями. Виведений з-під категорії об'єкт стає чимось цікавим і достойним самодостатньої уваги. Метафоричні звороти відкривають для суб'єкта реальність, залишаючи

його наодинці з нею. Якщо значення розглядати як певне настановлення у взаємодії з об'єктом, то використання метафори виявлятиметься як певний “збій у програмі”, що дозволяє поглянути на об'єкт наново. Це особливо помітно тоді, коли вказується на щось таке, що є відомим, вивченим і звичним. Саме неочікуване метафоричне визначення виводить його за межі відомого, і він раптом постає інакшим. Це – перездійснення буденного, тобто, здавалося б, сто разів пройденого, стертого, раз і назавжди визначеного.

Виведення з-під категорії означає звільнення від приреченого розуміння об'єкта, що дає змогу змінити на нього погляд, що важливо і для того, хто створює, і для того, хто сприймає метафору. Ця разюча зміна погляду – реальна можливість відкриття нових аспектів і смислових зв'язків, таке собі суб'єктивне перетворення об'єкта. Відокремлення якоїсь речі від усталеного значення і набуття нею нових смислів є тим спільним механізмом, що ріднить метафору та гру. В грі також, на основі можливої схожості, а то і просто за власним бажанням, один предмет уподібнюється чи то радше перетворюється на інший. Крім того, як метафорична, так і ігрова свідомість налаштовані на безпосередність сприймання. Адже у грі, як і в метафорі, відбувається переведення складних ідей та образів предметів в конкретику відчутного: будь-який предмет чи історія можуть бути відтворені в ній “тут і тепер”. Нарешті, як і в метафорі, так і у грі важливо збудувати поле для створення переживання, яке не викликано ні справжньою ситуацією, ані актуальними потребами. Тому і гра, і метафора є самоцінними.

Отже, для розуміння метафори слова слід розглядати не у просторі значень, а у сфері смислів. Значення як елемент мови пов'язаний з іншими значеннями парадигматичними відносинами. Смысл завжди існує в актуальній комунікації, в мовленні, тому смислові зв'язки слова є відносинами синтагматичними. Відтак можна стверджувати, що метафора порушує парадигматичні аспекти функціонування вербального знака, фіксуючись лише на синтагматичних аспектах. Це якраз й означає те, на що вказували окремі дослідники: проблема природи метафори полягає не в особливостях значень слів, а в особливостях їх використання [6; 13]. Зрештою, ця проблема пов'язана з ілюзією того, що зміст знака слідує за останнім автоматично. Ця ж ілюзія призводить до того, що функціонування мови вино-

ситься за межі міжсуб'єктної взаємодії і взагалі суб'єктивного життя. Насправді кожного разу йдеться про більш-менш розгорнутий процес розуміння знакового змісту. І цей процес розуміння не обов'язково приводить до загальноприйнятого значення як свого результату. Знак тут використовується для суб'єктивних цілей, він не має абсолютної влади над смислом. Якщо значення виявляється загальноприйнятим у межах певної спільноти, то смисл є тим, що *може бути* сприйнятим конкретним індивідом. Тому метафора позбавлена сугестивних, спонукальних рис людської комунікації. Вона принципово ні до чого не зобов'язує, лише дає можливість бути: метафоричне мовлення, як, до речі, і гра, передбачає абсолютно вільну взаємодію суб'єктів.

Водночас протиставлення смислу і значення не є абсолютним, а відображує діалектику індивідуального та соціального в суб'єктивних репрезентаціях. Метафора – один із засобів міжособистісної комунікації, завдяки якому суб'єктивний смисл, відчутий та зрозумілий її авторові, може бути трансльований іншим, а відтак стати соціальним феноменом. Але для того щоб смисл перетворився на значення, він має стати не тільки феноменом міжсуб'єктної взаємодії, а й отримати історично-культурний вимір, перейти до здобутків соціальної пам'яті.

Якщо автор висловлює певний смисл через метафору, то він, швидше за все, має надію, що цей смисл буде адекватно сприйнятий певною аудиторією. Але як тільки цей смисл стає не тільки зрозумілим, а й загальновідомим, то він перетворюється на фонове значення даного слова – конотацію; якщо ж йому пощастить стати загальноживаним, побутовим – увійде в основне значення слова, яке таким чином розширить свій обсяг. Цей процес обертається “вбивством тропів” – конотація є так званою мертвою метафорою. Для того щоб зрозуміти фонове, а тим більше основне, значення слова, не варто здійснювати пошук смислів, адже вони вже закладені у сформоване значення. У цьому разі суб'єктивні аспекти сприйняття об'єкта, що пов'язані із розгорнутим процесом віднайдення смислу, які мають місце при розумінні метафори, не є актуальними. Якщо в межах певного контексту слово вжито у прямому значенні, то при його сприйнятті кожен із нас точно знає, що мається на увазі. Об'єкт, на який вказується, при цьому сприймається через формат стабільної класифікації, тому й відкриття нових смислів через безпосередню взаємодію з ним не відбувається.

У будь-якому разі в соціальному обігу метафоричний смисл перетворюється на один з аспектів значення слова. Якщо взяти тлумачний словник, то неважко з'ясувати, що майже всі слова тезаурусу мають багато значень, а більшості цих значень притаманні смислові відтінки. Це особливо помітно при перекладі іншомовних слів, коли, залежно від контексту, слово може перекладатися різними термінами з рідної мови. При вживанні звичних слів їх багатозначність зазвичай мало рефлексується. Не важко припустити, що більшість значень пройшли у своєму розвитку процес метафоричного вживання, принаймні така теорія існує в сучасній лінгвістиці. Цікаві ілюстрації на її підтвердження наводять Дж. Лакофф та М. Джонсон [7]. Автори розглядають широкий спектр складних та абстрактних понять, які змістовно організовані відповідно до дуже простих та відчутних даних фізичного досвіду. Наприклад, традиція вживання (принаймні в англійській культурі) таких концептів, як "щастя" і "сум", "майбутнє" і "минуле", "життя" і "смерть", "погане" і "хороше" зумовлена організацією системи просторових орієнтацій. Йдеться про зафіксований у мові певний спосіб думати про ті чи інші змісти. І в нашій культурі майбутнє знаходиться попереду, а минуле – позаду; свідомість мислиться як те, що знаходиться "над" несвідомим, добро знаходиться "вище" зла тощо.

Іншим прикладом є те, як навички первісного досвіду взаємодії з фізичними об'єктами становлять основу для формування поглядів на різні ідеї, емоції, абстрактні концепти як на своєрідні речові предмети. Скажімо, ми інтерпретуємо час так, ніби це цінна річ, обов'язок – ніби це важкий вантаж і т.ін. Ортега-і-Гассет вважав, що метафора уподібнення свідомості матеріальним предметам спричинює появу реалістичного (матеріалістичного) світогляду, згідно з яким відношення між суб'єктом і сприйнятим ним об'єктом є аналогічними до відношень двох фізичних речей. Саме так з'являється ідея відображення як відбитка на кшталт воскової печатки [9]. Власне й слово "відображення" вже містить інтерпретацію психічного процесу як деякого двійника реальності. Тому не дивно, що і сучасна психологія нерідко вдається до інтерпретації психічного образу як своєрідного віртуального дублера об'єкта.

Таким чином, абстрактні поняття тією чи іншою мірою спираються чи, принаймні, можуть спиратися на елементарні узагальнення

безпосереднього досвіду. І це цілком в душі метафори: більш складні речі інтерпретуються на основі більш простих. Але на відміну від метафоричного звороту для сформованих ("застиглих") значень ця інтерпретація більше не є маніфестованою. Справа в тому, що метафора ніколи не вказує, на якій підставі уподібнюються два об'єкти, і тому ці способи уподібнення – спільні смисли – мають бути віднайдені слухачем чи читачем. При цьому смисл і вербальне значення в метафоричному визначенні завжди розведені, оскільки пряме тлумачення такого значення є безсеновим. Так, у виразі "Річард – лев", те що говорить про Річарда (певний смисл) нетотожно прямому значенню слова "лев". Тому тут використане значення, представлене знаком ("лев"), відокремлене від об'єкта, про який йдеться ("Річард"). Для "мертвої" метафори смисл уже є злитим із значенням слова, яке повністю містить у собі спосіб інтерпретації об'єкта. При цьому останній більше не відокремлений від вербального концепту. Відтак значення "зливається" з денотатом і спосіб інтерпретації реальності постає невідривним від реальності.

Іншими словами, значення, обрамлюючи певний підхід до розуміння реальності, задає і результат цього розуміння. У даному разі "мета є шлях". При цьому ті метафоричні ознаки, які лягли у підґрунтя виділення значення, можуть залишатися невідрефлексованими. Тому ця самотутня класифікація дійсності може базуватися зовсім не на об'єктивних властивостях речей, відображуючи спільні ознаки індивідуальних досвідів.

Наявність метафори, як, власне, й інших тропів дозволяє "вбити клин" між вербальною інтерпретацією і самою реальністю, утверджуючи інакший спосіб символічної репрезентації. Адже кращий шлях відокремити суб'єктивне від об'єктивного – це змінити погляд. Отож метафору можна вважати потужним засобом як індивідуальної, так і соціальної рефлексії.

1. Аристотель. Риторика // Античные риторика. – М., 1978.
2. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики. — М.: Наука, Смысл, 1999. — 350 с.
3. Бирдсли М. Метафорическое сплетение // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 201–219.
4. Блэк М. Метафора // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 153–173.
5. Вьготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений: В 6 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т.2. — 504 с.
6. Дэвидсон Д. Что означают метафоры // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 173–104.
7. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387–415.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.

8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
9. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990. — С. 68–82.
10. Ортони Э. Роль сходства в уподоблении и метафоре // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990. — С. 219–236.
11. Рикер П. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990. — С. 416–435.
12. Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990. — С. 44–68.
13. Серль Дж. Р. Метафора // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990. — С. 307–342.
14. Суровцев В.А., Сыров В.Н. Языковая игра и роль метафоры в научном познании // www.philosophy.nsc.ru
15. Уилрайт Ф. Метафора и реальность // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990. — С. 82–110.
16. Фреге Г. Смысл и денотат // Семиотика и информатика. — 1977. — Вып.8. — С. 181–210.
17. Энциклопедия “Кругосвет”. Метафора // www.krugosvet.ru.
18. Якобсон Р. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990. — С. 110–133.

АННОТАЦИЯ

Жовтянская Валерия.

Психологический механизм функционирования метафоры.

Статья посвящена исследованию механизмов понимания и создания метафоры. Исходным положением теоретического анализа является взгляд на значение слова как на субъективный процесс репрезентации действительности. Методологически это указывает на то, что за каждым значением находится субъективный способ выделения предметной сферы, связанной с данным словом – его смысл. Трансляция смысла из

одного объекта на другой является основным психологическим механизмом функционирования метафорических оборотов. При этом соединяются не разные денотаты, а субъективный опыт взаимодействия с ними. Будучи содержательно направленной не только на объективный, но и на субъективный мир, метафорическая репрезентация выпадает из линейного противопоставления субъекта и объекта, что требует расширения толкования взаимоотношений социального индивида с реальностью за пределы позитивистских и функционалистских парадигм.

RESUME

Zhovtyanska Valeriya.

Psychological Mechanism of Metaphor Functioning.

The article is devoted to the investigation of the mechanisms of understanding and creation of metaphor. The source statement of the theoretical analysis is the view at the meaning of the word as the subjective process of representation of reality. Methodologically it means that under each meaning there is a subjective way of extraction of subjective sphere which is connected with given word – its meaning. Translation of the meaning from one object to another is the main psychological mechanism of the functioning of metaphoric expressions. At this a subjective experience of interaction with different donotates is joined together but not different donotates alone. Being contextually directed not only to the objective, but also subjective sphere, metaphoric representation fall out of linear contrasting of subject and object which demands extension the interpretation of the interaction of social person with the reality beyond the limits of positivistic and functionalistic paradigms.

Надійшла до редакції 4.08.2009.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Наукова школа академіка Олексія Чебикіна / [упоряд. І.М. Пивоварчик; наук. ред. О.А. Копусь]. — Одеса: ТЕС, 2009. — 96 с. : 37 с. кол. іл. — Серія книг (Наукові школи Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського; кн. 2).

**НАУКОВА
ШКОЛА**
академіка
**Олексія
Чебикіна**

Книга висвітлює наукову школу академіка Олексія Чебикіна, ректора Південноукраїнського державного педагогічного університету імені Костянтина Ушинського. У ній вміщено хроніку життя та діяльності ученого, показчик наукових праць, літературу про нього, а також довідковий апарат видання.

Книга адресована науковцям, викладачам-педагогам, дослідникам-початківцям (магістрам, аспірантам), учителям, студентам психологічних та педагогічних факультетів.